

УДК 159.922.7:37.035(09)(477)"192"

ПЕДОЛОГІЯ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Янченко Т. В.

У статті розглядаються основні положення наукового розвитку педології та її вплив на соціальне виховання дітей. Охарактеризовані особливості практичного втілення педології в Україні у 20-ті роки ХХ ст., що відбувалося у процесі діяльності кабінетів соціального виховання, які працювали при досвідно-педологічних станціях. Доведено, що приділялася значна увага створенню умов для розвитку, навчання, виховання та забезпечення прав дітей.

Ключові слова: педологія, соціальне виховання, досвідно-педологічна станція, кабінет соціального виховання.

В статье рассматриваются основные положения научного развития педологии и ее влияние на социальное воспитание детей. Охарактеризованы особенности практического воплощения педологии в Украине в 20-е годы XX века, которое происходило в процессе деятельности кабинетов социального воспитания, функционировавших при опытно-педологических станциях. Доказано, что уделялось внимание созданию условий для развития, обучения, воспитания и обеспечения прав детей.

Ключевые слова: педология, социальное воспитание, опытно-педологическая станция, кабинет социального воспитания.

The article discusses the main points of scientific development of pedology and its impact on social education of children. It describes peculiarities of practical implementation of pedology in Ukraine in the 1920s that took place in the activities of social education offices at experimental pedological stations. It has been proved that significant attention was paid to the creation of conditions for development, training, education of children and observance of their rights.

Key words: pedology, social education, experimental pedological station, social education office.

Прагнення України долучитися до європейського освітнього простору вимагає перебудови національної навчально-виховної системи на засадах педоцентризму та гуманізму. Це стає можливим, зокрема, за умови вивчення та ґрунтовного аналізу історико-педагогічного досвіду, що стосується соціального виховання дітей, всебічного дослідження дитинства та організації діяльності освітньо-виховних закладів на основі результатів вивчення специфіки особистості дитини. На таких ідеях ґрунтується теорія та практика педології – комплексної науки про розвиток дитини, що була поширена в Україні у 20-ті роки ХХ ст. і мала вплив на соціальне виховання підростаючого покоління.

Проблемі вивчення педології як науки про дитину присвячені ґрунтовні праці О. Сухомлинської, Ю. Литвиної, І. Болотнікової. Окремі аспекти цієї теми, пов'язані з розвитком теорії та практики педології, розглянуті у дослідженнях Н. Дічек, О. Петренко, Л. Смолінчук, Т. Філімонової. Питання соціального виховання та соціалізації дітей у 20-ті роки ХХ ст. всебічно висвітлені Р. Новгородським. Але проблема реформування сучасної освітньо-виховної системи, її переорієнтації на засадах педоцентризму, зокрема, використовуючи позитивні ідеї соціального виховання, що спирається на педологію, залишається актуальною. Тому основні положення цієї науки потребують подальшого вивчення.

Метою пропонованої статті є розгляд основних положень педології у контексті її впливу на соціальне виховання дітей у 20-ті роки ХХ ст.

Соціальне виховання дітей в Україні у 20-ті роки ХХ ст. характеризувалося плюралізмом підходів до вирішення соціально-педагогічних проблем, що виникли у зв'язку з політичними та економічними змінами у суспільстві. Українські педагоги, використовуючи здобутки західноєвропейської, північноамериканської та російської

шкіл психології та педології, створювали свої, національні, притаманні лише українській педагогічній думці концепції, підходи, методи та засоби освіти та виховання дітей. За переконливим твердженням О. Сухомлинської, "педагогічна думка 20-х років – це розмаїття напрямів, течій, шкіл, і серед них: експериментальна педагогіка, куди увійшли такі складники, як рефлексологія і педологія (О. Залужний, І. Соколянський, В. Протопопов); концепція естетизації особистості (Я. Мамонтов); індивідуалістична педагогіка (О. Музиченко); прагматична педагогіка (Б. Манжос); вільне трудове виховання в контексті педології (Я. Чепіга); національне виховання (В. Дурдуківський) [12, с. 59].

Водночас визначальне місце у вітчизняній системі педагогічних наук у 20-ті роки займала педологія, що була побудована на засадах матеріалізму і у перші роки радянської влади функціонувала на принципах педоцентризму та вільного виховання. Педологія стала офіційно визнаною, "головною наукою", проблематикою якої займалися різні фахівці – психологи, медики, фізіологи, педагоги [4, с. 387].

У 1920 р. Наркомос України видав "Декларацію про соціальне виховання дітей". Автор документа О. Попов (1891–1958), який на той час очолював Науково-педагогічний відділ Головоцвуху, наголошував на необхідності створення в Україні мережі комплексних виховних установ, насамперед – дитячих будинків, які б поєднували у собі дитячий садок, школу, клуб, майстерню, дитячий майданчик, колонію, бібліотеку. Така необхідність була зумовлена різними соціальними процесами, що відбувалися у суспільстві: розпад буржуазної сім'ї або її дисфункціональність і неспроможність виконувати завдання виховання підростаючого покоління у комуністичному дусі; наявність значної кількості безпритульних дітей. "Відкриті чи закриті дитячі будинки, де дитина живе зі своїми молодшими й старшими товаришами, зі своїми вихователями, де вона в дружній комуністичній спілці з подібними собі істотами росте, розвивається й навчається жити життям нової людини в новім людським суспільстві, – от така дитяча комуна – це й є той маяк, який світить провідною зіркою для всієї пролетарської виховної системи" [3, с. 237–238]. Дитячі будинки мали поєднати у собі заклади дошкільного виховання, школи та позашкільні установи, а також створити умови для постійного перебування у них дітей, перебрати на себе не тільки виховні функції сім'ї, а й функції "охорони дитинства". "Охорона дитинства – це перший і найзагальніший наш заклик. І ясно, що охорона ця мусить бути одночасно і разом – і освітою, і вихованням, і годуванням і одяганням" [3, с. 239–240].

Щоправда, з середини 20-х років спостерігався поступовий відхід керівників Наркомосу від курсу винятково на дитячий будинок, певна переорієнтація їх на школу, проте у "соцвихівському" розумінні, тобто як заклад, який не лише навчав дитину, але й виховував її, брав на себе обов'язки щодо організації побуту й дозвілля вихованців [10, с. 169].

Зазначимо, що у змісті "Декларації..." зверталася увага й на роль педології у побудові нової освітньо-виховної системи та у вихованні підростаючого покоління на засадах більшовицької ідеології. "Педологія ж рішуче виставляла й гасло єдності всієї виховательної роботи з дитиною, розуміючи під цим і єдність виховання від народження дитини до її юнацтва, і єдність виховання в кожний окремих момент життя дитини, підкреслюючи, що кожний дитячий крок є кроком виховання... До таких висновків прийшла педологія і педагогіка ще в капіталістичну епоху, народжуючи ті молоді паростки нового життя, які можуть вільно розвиватися тільки в умовинах комунізму" [3, с. 237]. Окрім того, у цьому документі вживався термін "спеціальна педологія", що спрямовувала свої виховні та освітні зусилля на "хворих, дефективних дітей і малолітніх правопорушителей", які потребували спеціального виховного підходу [3, с. 239].

Насамкінець "Декларація..." так окреслювала основне завдання освітньої системи України – "виховання нової людини, людини-комуніста" [3, с. 240]. На реалізацію цього завдання спрямовувалися зусилля педагогіки та педології. "Педологія, прагнучи дати повну картину розвитку дитини з усіма його закономірностями, покликана допомагати вихованню нової – повноцінної, всебічно розвинутої людини, члена соціалістичного суспільства" [1, с. 281].

Навіть існування педології та її активний розвиток у Радянському Союзі були пов'язані саме з її увагою до вирішення практичної проблеми формування "нової"

людини та відмовою від розуміння дитини як окремої неповторної особистості. Так, А. Залкінд наголошував, що розквіт педології в СРСР зумовлений тим, що перед нею ставилися "нові завдання виховання, вивчення соціально нової дитячої маси і нового соціального середовища" та "створення нової соціалістичної людини" [5, с. 5].

О. Сухомлинська зазначає, що перехід педології від виховання яскравої і самобутньої індивідуальності до "процесу виробництва нової людини паралельно з виробництвом нового обладнання" (А. Луначарський) відбувся 1924 р., коли педологам була нав'язана класово-партійна точка зору на цю інтегровану науку [10, с. 134–135]. Водночас педологія зосередилася на дослідженні впливу соціального середовища на розвиток дитини та вивченні можливості змінювати особистість, змінюючи її оточення. За твердженням А. Залкінда, "більшість наукових працівників педології в СРСР дотримуються оптимістичних поглядів на можливості прогенеративних змін людини в умовах соціалістичного середовища, що змінюється" [5, с. 5].

Обґрунтування виховання "нової" людини було здійснене Л. Виготським у статті "Соціалістична переробка людини" (1930), у якій він визначив джерела формування "нової соціалістичної" особистості: знищення капіталістичних форм організації й виробництва та "форм суспільного й духовного життя людини, що виникають на їхній основі"; позитивні можливості великого виробництва й "влади людини над природою"; зміна суспільних відносин у процесі будівництва соціалізму [2, с. 273–274]. Найважливіша роль у "переробці" людини відводилася вихованню, організованому на принципах колективізму, поєднання розумової і фізичної праці, зміни стосунків між представниками різних статей, знищення різниці між розумовим і фізичним розвитком [2, с. 274–275].

Соціальне виховання дітей у зазначений період здійснювалося на засадах колективізму. "Ніхто з наших педагогів, що розуміють сучасні завдання трудових класів, не має сумніву в тому, що мета нашої педагогіки – виховання борців і будівників нового суспільства. А таке виховання ми не мислимо поза колективом. Через колектив, силами колективу й для колективу – так формулюються вимоги нашої педагогіки" [6, с. 2].

У зв'язку з цим у педології з'явився такий науковий напрям, як педологічна теорія колективу, або колективна педологія, що особливо інтенсивно розвивалася, починаючи з 1924 р. Її розвиток не був випадковим, оскільки радянське суспільство характеризувалося пріоритетом колективних цінностей та інтересів порівняно з індивідуальними. "У центрі нашої педагогіки не повинен стояти індивід, у її центрі повинен стояти колектив, індивід може цікавити нашого педагога тільки як частина колективу... Центр ваги переходить з індивіда на колектив, що зразу ж міняє й самий зміст педагогіки як науки про організацію поведінки" [6, с. 2].

Педологічна теорія колективу наголошувала на тому, що педагог організовує навчально-виховний процес, орієнтуючись не на кожну окрему дитину, а на весь дитячий колектив. Вона була центрованою на колектив, визнавала центрований на колектив педагогічний процес. "Тепер педагогові доводиться мати справу лише з колективом. Дитячий рух, що складає основу нашої соціалістичної політики, так само не знає окремої дитини, його робітники мають справу з колективом. Коли їм і доводиться стикатися з окремими дітьми, то лише як з членами того чи іншого колективу, й через це вони завжди розглядають окрему дитину як члена колективу. Через це, незалежно від того, хочемо ми цього чи ні, в центрі завжди стоїть не окрема дитина, а колектив, і нас найбільше повинні цікавити закони поведінки колективу" [6, с. 21]. Зауважимо, що в історико-педагогічних джерелах (доповідь О. Залужного на сесії Наукпедкому 1925 р. та її обговорення) вживався термін "колективоцентризм" [22, арк. 42], що в окреслений період був одним із принципів соціального виховання дітей.

Важливим науково-практичним завданням колективної педології, пов'язаним із соціальним вихованням підростаючого покоління, була "розробка методики прищеплення колективних навичок і формування класової спрямованості поведінки" дітей [7, с. 88]. Над його виконанням впродовж декількох років працювали фахівці Харківської досвідно-педологічної станції. У результаті проведеної роботи було зроблено висновок, що найкращий спосіб прищепити дітям соціальні навички та сформувати у них класову поведінку – це їх участь у повсякденному житті школи та піонерської організації [7, с. 103]. Окрім того, результати досліджень, проведених

харківськими науковцями, показали, що навички життя в колективі здатні засвоїти й діти дошкільного віку, починаючи з 2–3-х років. Їх "колективізація" відбувалася шляхом формування у них спільних реакцій та підпорядкування їхньої діяльності загальним правилам поведінки [8, с. 13].

Практичні завдання соціального виховання дітей, крім навчально-виховних закладів, виконували досвідно-педологічні станції, оскільки у їхньому складі при відділах нормального дитинства обов'язково працювали кабінети соціального виховання (соціальної педагогіки). Таких станцій в Україні у 20-ті роки ХХ ст. було чотири: у Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі (з 1926 р. – у Дніпропетровську).

Кабінет соціальної педагогіки при відділі нормальної педології Центральної (Харківської) досвідно-педологічної станції очолював педолог А. Молдавський [16, арк. 4]. У ньому працювали такі педагоги, як Н. Кривусева, А. Мацієвич, Н. Панченко та інші фахівці. Серед його основних завдань були організація соціально-виховної й освітньої діяльності навчально-виховних закладів і підвищення кваліфікації їх працівників [17, арк. 31]. Тому при відділі були створені спеціальні комісії (бібліотечна, театральна, музична, ігрова, з вивчення комплексності та інші), які здійснювали розробку основних положень комплексної системи навчання дітей, організації різних напрямів соціального виховання, вивчення проблеми утворення та функціонування дитячого колективу та впливу книги, казки, гри, фізичного виховання й театру на особистість дитини [14, арк. 195; 15, арк. 12, 26, 153]. З метою популяризації результатів діяльності відділу нормального дитинства та підвищення кваліфікації шкільних педагогів проводилися науково-практичні конференції [17, арк. 31].

Одним із результатів діяльності відділу нормального дитинства Центральної досвідної станції стало видання збірника казок, "що рекомендувалися з точки зору класового виховання", а також відбір книжок, які відповідають "новим соціально-педагогічним вимогам" – твори, у яких висвітлювалися життя дітей, діяльність дитячих організацій (зазначалося, що їх ще є мало у радянській літературі), подвиги героїв революції та громадянської війни, праця людей, життя Леніна, а також гумористичні оповідання, у яких критикувалися та висміювалися дореволюційне життя, поведінка представників панівних класів тощо [17, арк. 64, 132, 138, 139].

Завдання Одеської досвідно-педологічної станції стосовно дослідження дітей, розробки доцільних методів їх навчання та виховання, підвищення кваліфікації педагогів і педологів реалізовувалися через діяльність кабінету соціального виховання, очолюваного С. Лозинським.

Фахівці кабінету соціального виховання відділу нормального дитинства Н. Гольдштейн, Д. Елькін, О. Єргольська, Е. Краснопольський, А. Монтеллі, Д. Третьяков, С. Шевальова [20, арк. 13] займалися:

- 1) розробкою та перевіркою методів вивчення особистості дитини, дитячого колективу і дитячого комуністичного руху;
- 2) забезпеченням практичної педологічної підготовки студентів Одеського ІНО;
- 3) поширенням ідей педології шляхом проведення педологічних курсів, конференцій, семінарів для вчителів шкіл Одеси та видання брошур педологічного змісту для вчителів сільських шкіл [9, с. 84; 13, с. 41 – 42].

Важливим результатом діяльності кабінету соціального виховання Одеської педологічної станції стало обстеження значної кількості вихованців навчальних закладів для нормальних дітей, виділення з їхнього загалу дефективних дітей і забезпечення у такий спосіб диференційованого підходу до організації навчально-виховного процесу в освітньо-виховних установах міста.

Кабінет соціальної педагогіки Київської досвідно-педологічної станції спочатку очолював С. Ананьїн [19, арк. 6, 42 зв.], а з 1925 р. – Я. Різник. У ньому працювали В. Буданов, О. Дорошенко, О. Музиченко, В. Помагайба, О. Раєвський, А. Слуцький, Г. Селіханович, К. Тихонович, Р. Черановський.

Кабінет соціальної педагогіки проводив обстеження дітей і диференційований розподіл їх у відповідні класи, консультування вчителів з приводу організації педагогічного процесу, клубно-гурткової роботи, шкільних бібліотек у навчально-виховних закладах не тільки Києва, а й Київщини, оскільки при досвідно-педологічній станції працювала секція сільських шкіл. Її очолював В. Помагайба. Окрім того, при кабінеті працювали секції міських шкіл на чолі з О. Музиченком, дошкільних установ на чолі з О. Дорошенко і дитячих будинків на чолі з Я. Різником [11, с. 87–91].

Для вирішення актуальних питань соціального виховання фахівці кабінету створювали комісії. Так, у 1924 р. були організовані комісії із запровадження рідної мови у навчально-виховних закладах міста (її очолив В. Буданов) і з вивчення та організації дитячого руху (до її складу увійшли О. Дорошенко, А. Слуцький, Р. Черановський) [19, арк. 37].

Діяльність кабінету спрямовувалася на: 1) вирішення науково-теоретичних завдань – розробка тестів для обліку успішності школярів; досвідна перевірка комплексної системи; вивчення проблем громадсько корисної праці та дитячого руху; порівняльна характеристика словникового запасу учнів українських і єврейських шкіл; дослідження засобів впливу на дітей-порушників норм поведінки; аналіз програм для шкіл першого і другого концентрів та внесення до них змін; вивчення проблем фізичного виховання й обліку успішності досягнень дошкільників; дослідження питань організації дитячої праці та самоврядування у дитячих будинках; 2) організацію "допомоги вчителю в його поточній праці" – поширення фахової літератури, підручників; підбір літератури за окремими комплексами; організація консультацій, пересувних виставок і музеїв відповідної тематики; 3) перепідготовку вчительства – розробка програм для педагогічної самоосвіти; організація лекцій, гуртків і семінарів з педології (проводив А. Владимирський), з методики вивчення дитячого колективу (О. Раєвський), з методики проведення екскурсій як методу навчання при комплексній системі (Я. Різник) [11, с. 87–91].

Специфіка діяльності кабінету соціальної педагогіки Катеринославської до-свідно-педологічної станції була зумовлена, насамперед, особливостями Катеринославщини як регіону з розвинутою промисловістю, де більшість населення становили робітники та члени їхніх сімей, і полягала у практичному вирішенні педагогічних (а не тільки педологічних) завдань соціального виховання та навчання дітей. Його очолив педагог М. Челкак (до цього часу він був завідувачем губсоцвиху). До складу кабінету увійшли М. Корчинський, Ф. Крячун, С. Ринський, В. Триліська [18, арк. 9; 25, арк. 71].

М. Челкак так сформулював мету діяльності кабінету соціальної педагогіки – "допомогти школі підготувати, виховати людину, яка буде здатна утворити нове суспільство" [22, арк. 142]. Одне з перших завдань, що постало перед його фахівцями, полягало в організації дитячих садків у робітничих районах міста, оскільки більшість його дорослого населення була зайнята на промисловому виробництві і діти залишалися бездоглядними [21, арк. 87, 89].

З метою профілактики дитячої бездоглядності та виховання дітей у комуністичному дусі кабінет соціальної педагогіки займався влаштуванням "літніх шкіл для дітей із робітничих районів", організацією дитячого руху, спрямовував зусилля на забезпечення загального навчання дітей із робітничих околиць та з сільської місцевості [21, арк. 26, 41, 105]. У 1926 р. у Дніпропетровську співробітники кабінету соціальної педагогіки організували два досвідні піонерські літні майданчики, розраховані на 100 дітей [23, арк. 9].

У дитячих містечках і будинках Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рогу, Мелітополя фахівці кабінету створили майстерні для підлітків – "переростків" з метою їх трудового виховання та професійної підготовки [23, арк. 46; 24, арк. 73–73 зв.].

Окрім того, співробітники кабінету виїздили до сільських шкіл "для підсилення педагогічної роботи". З цією метою у районах проводилися педагогічні конференції, літні курси для перепідготовки педагогів, створювалися вчительські гуртки [25, арк. 2, 5, 43, 44].

Перед фахівцями кабінету ставилися й інші особливі завдання, зокрема організувати облік роботи навчально-виховних закладів у цілому (а не облік успішності школярів, як зазвичай). Вже через два місяці після його створення губернська нарада інспекторів соцвиху (1924) доручила кабінету соціальної педагогіки "обстежити навчально-виховні заклади соцвиху та розробити відповідні форми обліку як звичайної шкільної роботи, так і клубних занять, а також епізодичної роботи школи (вистави, вечори, екскурсії, збори). Форми обліку мають бути прості та зрозумілі, щоб не віднімали у вчителя багато часу і не завдавали йому зайвого клопоту". Це завдання вирішувалося впродовж 1925/1926 навчального року [21, арк. 112–113].

У наступному навчальному році співробітники кабінету соціальної педагогіки здійснювали обстеження шкіл Дніпропетровська та досвідного дитячого садка,

розрахованого на 60 вихованців, з метою "вивчення завантаженості дітей", специфіки функціонування дитячих колективів і запровадження комплексової системи навчання у молодших групах усіх семирічок, у перших класах чотирирічних шкіл і у досвідному дошкільному закладі та займалися розробкою відповідних дидактичних матеріалів [21, арк. 113; 23, арк. 60, 67].

Фахівці кабінету надавали методичну допомогу педагогам Дніпропетровщини стосовно українізації шкіл, оскільки на середину 20-х років у більшості шкіл краю переважала російська мова навчання [21, арк. 25].

Загалом усі кабінети соціальної педагогіки виконували практичні завдання навчання та виховання дітей, сприяння їхньому розвитку та соціалізації, що зумовлювалися, насамперед, специфікою суспільно-політичного становища України у зазначений період.

Отже, соціальне виховання дітей у 20-ті роки ХХ ст. засновувалося на ідеях педології та спрямовувалося на формування нової людини – будівника та захисника соціалізму. Активну участь у соціально-виховній діяльності брали фахівці кабінетів соціальної педагогіки, що функціонували при досвідно-педологічних станціях. Водночас педологія та соціальне виховання прагнули забезпечити всебічний розвиток дітей, захистити їхні права на освіту і загалом на повноцінне життя, що актуалізує вивчення окреслених проблем сучасною педагогічною наукою.

Література

1. Блонский П. П. Педология / П. П. Блонский ; под. ред. В. А. Сластенина. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 288 с.
2. Выготский Л. С. Социалистическая перделка человека / Л. С. Выготский // Курек Н. История ликвидации педологии и психотехники / Л. С. Выготский. – СПб. : Алетей, 2004. – С. 262–277.
3. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ–ХХ ст.) : хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська. – К. : Науковий світ, 2003. – С. 237–240.
4. Диференційований підхід в історії української школи (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) : монографія / О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 620 с.
5. Залкинд А. Б. Педология в СССР / А. Б. Залкинд // Основные проблемы педологии в СССР (По тезисам Первого Всероссийского педологического съезда) / под ред. А. Б. Залкинда. – М. : Издание организационного бюро съезда, 1928. – С. 5–11.
6. Залужний О. Методи вивчання дитячого колективу. Вступ до педагогіки колективу / О. Залужний. – Харків : Книгоспілка, 1926. – 182 с.
7. Залужний О. Соціальні настановлення і колективні навички у дітей трудових шкіл / О. Залужний. – Харків : Роботник просвещения, 1930. – 115 с.
8. Лівшина С. С. Педологічні основи роботи з переддошкільниками / С. С. Лівшина // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1928. – № 4. – С. 5–16.
9. Лозинский С. Год работы Одесского Кабинета социального воспитания / С. Лозинский // Наша школа. – 1924. – № 3. – С. 84–85.
10. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 302 с.
11. Орієнтовочний план роботи кабінету соцпедагогіки на 1926–1927 р. // Бюлетень Київської округової інспектури народної освіти. – 1926. – Ч. 2. – С. 87–91.
12. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру / О. В. Сухомлинська // Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А. П. Н., 2003. – С. 47–66.
13. Третьяков Д. Одесская Педологическая станция. Кабинет Социального воспитания / Д. Третьяков // Наша школа. – 1923. – № 1. – С. 40–41.
14. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1623. Матеріали про роботу Головоцвуху (звіти, доповіді, резолюції), 1922–1923 рр., 195 арк.
15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1624. Плани, звіти та доповіді про діяльність Центральної Досвідної станції, педологічного відділу і лікарсько-педагогічного кабінету Головоцвуху при Наркомпросі УСРР, жовтень 1922 – лютий 1924 рр., 159 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 900. Протоколи засідання колегії центральної досвідної станції Головоцвуху, 28.02.1923 – 17.12.1923, 58 арк.

17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 901. Матеріали про роботу досвідно-педологічної станції (положення, протоколи, звіти, доповіді, штати, кошториси, плани роботи), 4.07.1923 – 26.05.1924, 140 арк.

18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 346. Наказ, план робіт та звіт Катеринославського лікарсько-педагогічного кабінету. Листування з Катеринославським кабінетом соціальної педагогіки про затвердження його штатів і фінансування, 11 лютого – 31 грудня 1924 р., 20 арк.

19. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 347. Протоколи пленумів Науково-педагогічного комітету та засідань Педологічного кабінету Київського Губсоцвиху; доповіді та звіти про їх діяльність. Список робітників Київської крайової досвідно-педологічної станції, 17 квітня 1924 – 30 травня 1924 р., 92 арк.

20. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 348. Матеріали про науково-педагогічну та методологічну роботу Одеського губвідділу народної освіти (протоколи науково-педагогічного комітету і президії педологічної станції, плани робіт, доповіді, звіти), 5 березня 1924 – 15 грудня 1924 р., 230 арк.

21. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 880. Матеріали про діяльність Катеринославського губсоцвиху та стан соціально-виховної роботи в губернії (протоколи, плани, звіти, доповіді), 18 лютого – 9 грудня 1924 року, 119 арк.

22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 678. Стенограма засідань IV сесії науково-педагогічного комітету Головоцвиху при Наркомосі УСРР, 1 червня 1925 – 5 червня 1925 р., 418 арк.

23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 281. Матеріали про стан і розвиток соціально-виховної роботи на Україні (тези доповідей, доповідна і пояснююча записки, план роботи соцвиху на січень – березень 1926 р., штати, кошториси, мережа установ соцвиху на 1926/27 р.), 20 лютого 1926 – 27 серпня 1926 року, 129 арк.

24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1931. Листування з Дніпропетровською окрінспектурою по питаннях дитячих будинків. Акт обстеження дитячої колонії, 11 червня 1926 – 20 жовтня 1930 рр., 74 арк.

25. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 363. Звіти Дніпропетровської окрінспектури народної освіти про її роботу за 1926/27 р., 20 грудня 1927 – 30 травня 1928 рр., 74 арк.